

Maastricht tussen 1813 en 1850

J. C. G. M. JANSEN

In 1974 verscheen een uitvoerig artikel van J. A. de Jonge over de geschiedenis van Delft in de negentiende eeuw. De auteur legde de nadruk op de economische ontwikkeling van deze stad ¹. Hoewel zijn studie sterk de aandacht trok, maakte zij minder school dan verwacht. Eén oorzaak daarvan was wellicht de groeiende invloed van de 'New Urban History', die vooral aandacht besteedde aan sociale en ecologische processen ². Ook deze vorm van geschiedbeschouwing kende evenwel zijn beperkingen. Zij stond niet toe de sedert de verschijning van het werk van Chevalier over Parijs ³ onderschatte dynamiek van de negentiende-eeuwse stad recht te doen ⁴. Vandaar dat de interesse van de historici verschoof naar de rol van de bourgeoisie in de ontwikkeling van de toenmalige steden ⁵.

De omstandigheden in Maastricht in de eerste helft van de negentiende eeuw nopen tot een integratie van de diverse stromingen in de moderne stadsgeschiedenis. Wij hebben te maken met een vijftal fenomenen dat op ingewikkelde wijze in elkaar grijpt. Tussen 1795 en 1839 zijn de staatkundige verhoudingen meermalen ingrijpend gewijzigd, telkens met diepgaande gevolgen voor de afzetmogelijkheden van de stedelijke handel en nijverheid. In het economisch leven zijn de accenten dientengevolge herhaaldelijk anders gezet. De rol die Maastricht tot 1866 bleef spelen als garnizoen- en vestingstad legde een zware druk op de planologische mogelijkheden. De oude segmentatie van de arbeidsmarkt en segregatie van beroepsgroepen had sociale gevolgen die moeilijk waren te overwinnen. Binnen de bestuurlijke elite namen de tegenstellingen over het te voeren sociaal-economisch beleid geleidelijk toe.

Van de hier genoemde aspecten zijn enkele tot nu toe beter onderzocht dan andere. De lacunes in de geschiedschrijving over Maastricht in de negentiende eeuw waren ook met behulp van enkele scripties die ik kon raadplegen niet geheel te sluiten. Het ene aspect zal hier derhalve wat minder uitvoerig aan de orde kunnen worden gesteld dan het andere.

STAATKUNDIGE VERANDERINGEN EN ECONOMISCH LEVEN

In studies over Limburg tijdens het ancien régime wordt het gebied veelal beschre-

1 J. A. de Jonge, 'Delft in de 19e eeuw. Van stille plaats tot centrum van industrie', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVII (1974) 145-147.

2 H. J. Dyos, ed., *The Study of Urban History* (Londen, 1968).

3 L. Chevalier, *Classes labourieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle* (Parijs, 1958).

4 D. M. Radcliffe, 'The Business Elite and the Development of Paris: Intervention in Ports and Entrepôts', *The Journal of European Economic History*, XIV (1985) 95-96.

5 'Borghesie Urbane dell' 800', *Quaderni Storici*, nuova serie LVI (1984) 333-516.

ven als een politieke lappendeken, een conglomeraat van vorstendommen en minuscule rijksheerlijkheden. Omstreeks 1790 waren de keizer van Oostenrijk, de koning van Pruisen, de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden, de prins-bisschop van Luik en de keurvorst van de Rijnpalts als hertog van Gulik er de belangrijkste gezagsdragers⁶. In Maastricht waren de staatkundige verhoudingen nog veel gecompliceerder. De territoriale indeling omvatte behalve het tweeherig Brabants-Luiks gebied nog twee religieuze immuniteiten, een deel van een vrije rijksheerlijkheid, delen van een tweetal bezittingen van de prins-bisschop van Luik en brokstukken van een graafschap dat in de middeleeuwen in handen van de hertog van Brabant was geraakt⁷.

Sedert 1632 waren de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden in de rechten van de hertog van Brabant getreden. Sedertdien diende men overal waar Brabants werd geschreven 'Staats' te lezen. De territoriale verbrokkeling had evenwel weinig bestuurlijke consequenties. De gedachte dat het stadsbestuur kon worden gebaseerd op souvereiniteit had in Maastricht nooit post gevat. Sedert 1284 was aan de inwoners de Brabantse of Luikse nativiteit toegekend, al naar gelang hun afstamming in vrouwelijke lijn. Hun heren voerden het bewind gemeenschappelijk, bijgestaan door een Indiviese — ongedeelde — Raad, waarin vertegenwoordigers van beide nativiteiten zitting hadden⁸.

Het zal duidelijk zijn dat de stad onder deze omstandigheden slechts een geringe invloed kon uitoefenen op het omringende platteland. Daar was de basis van de stedelijke machthebbers te smal voor. Sedert 1632 waren de economische motieven voor controle op de omgeving trouwens vervallen. Na de verovering door Frederik Hendrik werd Maastricht een belangrijke garnizoenstad, waar mede ten gevolge van de hoge kosten van onderhoud van de vestingwerken, achtereenvolgens de publieke uitgaven, de accijnzen, de kosten van levensonderhoud, de lonen en de prijzen opliepen tot boven het in de omgeving gebruikelijke niveau. Maastricht raakte afgesloten van internationale markten en werd van een producentenstad een consumentenstad, waar de inwoners dank zij de vraag van militaire zijde leefden van eenvoudige neringen en hanteringen⁹. Ricard schreef nog in 1799 in zijn bekende koopmanshandboek 'Maestricht est plutôt une place d'armes qu'une ville de commerce'¹⁰. Daarmee bracht hij tevens tot uitdrukking dat deze toch tamelijk grote stad nog slechts een bescheiden verzorgende functie vervulde voor het omringende platteland. Maastricht had die functie in de loop van de achttiende eeuw verspeeld. De groeiende plattelandsnijverheid had geleid tot nieuwe consumptiepatronen en een gewijzigd distributiesysteem. Een verandering in de hiërarchie van kernen stimuleerde de ontwikkeling van stedelijke functies in een aantal Zuidlimburgse dorpen. De oude

6 W. J. Alberts, *Geschiedenis van de beide Lintburgen*, I (Assen, 1972) 125-126 en II (Assen, 1974) 83-85 en 98-99.

7 Zie de kaart in P. J. H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies* (Assen, 1975) lxi.

8 H. H. E. Wouters, 'Maastricht, stad aan heerbaan en rivier', *Stokstraatgebied Maastricht. Een renovatieproces in historisch perspectief* (Maastricht, 1973) 28.

9 J. C. G. M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1850* (Assen, 1979) 97-114; *idem*, 'Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (SSEGL), XXVI (1981) 40-41.

10 A. Ricard, *Traité général du commerce*, an VII, II (Parijs, 1800) 216.

middenklassen werden uitgehold. De nieuwe sociale stratificatie accentueerde de welvaartsverschillen en deed het pauperisme toenemen 11. Een nieuw stelsel van verkeersverbindingen liet Maastricht links liggen. De straatwegen die het Maasdal verbonden met Oostende, 's-Hertogenbosch en Aken, hadden hun knooppunt in Luik¹². In economisch opzicht was Maastricht, precies als Delft een eeuw later, een stille stad¹³. Dat kwam ook in sociaal-cultureel opzicht tot uiting. Voor de Maastrichtenaren was meer het gebruik dan het bezit der dingen een genoegen; hun waren de vogelen des hemels en de leliën des velds nastrevenswaardige voorbeelden¹⁴.

De verovering van de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland in 1795 door de Fransen bracht verandering in deze ongunstige omstandigheden. In augustus van datzelfde jaar werd België ingedeeld in negen departementen; Maastricht werd hoofdplaats van het departement van de Nedermaas. Een maand later werd' het hele gebied ingelijfd bij de Franse Republiek¹⁵. De ingrijpende administratieve en juridische reorganisaties die door de Fransen werden afgekondigd, leidden tot afschaffing van talrijke hinderpalen op de weg naar economische ontwikkeling. Zo kreeg Maastricht twintig jaar lang vrije toegang tot de grote Franse binnenlandse markt. De opheffing van de gilden en van de vestigingsverboden die tot dan toe de economie hadden gehinderd en de geleidelijke codificatie van het arbeidsrecht gaven tal van industriëlen en handelaren uit het omringende platteland aanleiding hun activiteiten naar de steden over te brengen 16. De slechte kwaliteit van het oppervlaktewater verhinderde evenwel dat een deel van de wollenstoffennijverheid uit de regio naar Maastricht kwam. De lakenfabrikanten trokken zich terug op steden als Aken, Verviers en Eupen 17. In Maastricht kwam het accent elders te liggen. Dank zij de verbetering van de verkeersverbindingen door de bouw op de linker Maasoever van wegen naar Tongeren, Luik en Venlo¹⁸, kon zich enige doorvoerhandel ontwikkelen. Naar het schijnt ging het daarbij tamelijk primitief toe. De botteresses of pakkendraagsters, de muilezels van de stad, droegen in zeven à acht uur pakken van twintig kilo naar twintig tot dertig kilometer verderop gelegen steden 19.

Van belang was ook de concentratie in Maastricht van een aantal consumptie-

11 J. C. G. M. Jansen, 'De relatie tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en het begin van de 19e eeuw', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVIII (1975) 79-85.

12 P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe et le début du XIXe siècle* (Luik, 1948) 117.

13 De Jonge, 'Delft', 239.

14 J. A. A. van Doorn, geciteerd bij J. B. M. Verhey, 'De oorzaken der industriële Revolutie te Maastricht na 1839' (scriptie, Amsterdam, 1952) 4.

15 H. Hardenberg, *Inventaris van de archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas* ('s-Gravenhage, 1946) xxiii-xxv.

16 J. C. G. M. Jansen, 'De innoverende rol van de joden in het economisch leven in Zuid-Limburg 1690-1820', manuscript, 16.

17 J. C. G. M. Jansen, 'Specifieke kenmerken van de Limburgse industrie', *SSEGL*, XXX (1985) 59-64.

18 H. C. W. Roemen, *Maastricht. Een geografische - hoofdzakelijk economisch geografische - beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht* (Maastricht, 1947) 83.

19 Vergelijk N. Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la Révolution industrielle* (Luik, 1981) 258.

industrieën. Geleidelijk ontstond een aantal brouwerijen van enig formaat — hun gemiddelde productie bedroeg het twintigvoudige van de doorsnee dorpsbrouwerij — en dito branderijen. Deze laatste bedrijfstak was destijds nauw verbonden met de landbouw doordat de afvalstoffen van de jeneverstokers als veevoer werden gebruikt²⁰. Concentratie van branderijen was pas mogelijk zodra in de omgeving zeer intensieve akkerbouw werd bedreven. De mogelijkheden daartoe werden tijdens het Napoleontische bestuur vergroot. Het continentaal stelsel veroorzaakte onder andere schaarste aan suiker en verfstoffen. Enkele plaatselijke notabelen, waaronder de departementale bestuurders Coenegracht en De Ceuleneer, begonnen op grote schaal met de productie van beetwortelsuiker en meekrap. Soms gaven deze bedrijven aan meer dan 700 mensen werk²¹. Afzetmogelijkheden vonden deze verzorgende industrieën in de omgeving van de stad, alsook in Noord-Nederland, Frankrijk en Pruisen²².

Door de hier geschetste veranderingen in de economische structuur nam de druk van Maastricht op de omgeving toe en kreeg de stedelijke economie een min of meer parasitair karakter. De sterk gestegen vraag naar granen voor de productie van bier en jenever waaraan zo'n 40% van de teeltopbrengst werd besteed²³, legde een zware druk op het platteland en dreef de graanprijzen op. De lucratieve teelt van beetwortels en meekrap verminderde bovendien het aantal hectaren, beteeld met granen²⁴. Van de inkomsten van de boeren werd een steeds kleiner deel besteed aan vergroting van de bedrijvigheid. Het ten plattelande aanwezige overbestedingssyndroom in de vorm van een hang naar vergroting van consumptieve bestedingen, remde de mogelijkheden voor verdere industrialisatie af²⁵.

Tussen 1813 en 1815 ontstond plotseling een heel andere situatie. De nederlaag van Napoleon sneed Maastricht af van zijn juist verworven achterland. Het Weens Congres legde de grens tussen het Koninkrijk der Nederlanden en Pruisen op geringe afstand van de stad. Tollinies tussen de Nederlanden en Frankrijk respectievelijk Pruisen en tussen de noordelijke en zuidelijke delen van het nieuwe koninkrijk reduceerden al vóór augustus 1816 de afzetmogelijkheden van de bedrijven in de consumptieve sfeer met 25-50%. De werkgelegenheid in de suikerraffinaderijen en de meestoven was op dat moment al tot 375 personen gereduceerd²⁶. De toestand zou nog aanzienlijk slechter worden. In 1819 was nog slechts een kwart van de suiker-

20 S. G. G. M. Jansen, 'Jenever in opmars 1650-1815', *Campus Liber* (Maastricht, 1982) 293.

21 ARA, Archief ministerie van oorlog, Archief van de kwartiermeester-generaal en van de generale staf, no. 220-223, nijverheidstelling uit 1815.

22 A. J. F. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen, 1959) 416-423.

23 RAL, Archief van het departement van de Nedermaas, no. 2801, brief van Girard d.d. 1 ventôse an XIII.

24 E. A. Wrigley, 'Parasite or Stimulus: the Town in a Pre-industrial Economy', in: Ph. Abrams en E. A. Wrigley, ed., *Towns in Societies. Essays in Economic History and Historical Society* (Cambridge, 1978) 296.

25 P. Bairoch, *De Jéricho à Mexico. Villes et économies dans l'histoire* (Parijs, 1985) 339-340.

26 Statistieke tabel der fabrieken, trafieken en manufacturen in de provincie Limburg op den eersten augustus 1816, gepubliceerd door Maenen, *Petrus Regout*, 416-423.

fabrieken in bedrijf. In de jaren twintig vertrok bovendien een aantal suikerfabrikanten naar Pruisen. In 1829 gaven de overgeblevenen nog slechts werk aan tien personen. De vervaardiging van alizarine (rode kleurstof uit de meekrapwortel) in de meestoven leverde in dat jaar nog maar aan zes mensen arbeid. Ook de kleinere verzorgende bedrijven, zoals branderijen, brouwerijen, grutterijen, zeep- en zoutraffinaderijen, touwslagerijen, looierijen en smederijen, kenden een diep verval²⁷. In 1825 ging ook het grootste en best betalende Maastrichtse bedrijf Weustenraads Etablissement van militaire uitrustingsstukken goeddeels teloor. Dit merkwaardig georganiseerde bedrijf betaalde in 1816 als enige een dagloon van meer dan één gulden. Deze hoge loonkosten waren voor de regering aanleiding de meeste opdrachten voortaan aan de gevangenen te Vilvoorde en Gent te gunnen. Van de oorspronkelijke 300 werklieden bleef nog slechts een dozijn actief²⁸.

Het inwonertal van Maastricht groeide intussen gestaag, van ongeveer 17.000 in 1794 via 18.700 in 1818 naar 20.000 in 1823. In 1830 woonden exclusief het garnizoen zelfs 22.000 personen in de stad²⁹. Zoals in dergelijke omstandigheden meestal gebeurt, leidde het gebrek aan werkgelegenheid ook in Maastricht tot het opblazen van de dienstensector³⁰. Ondanks een gestage daling van de omvang van het garnizoen van 6.000 man in 1813 via 3.250 in 1816 naar 2.326 in 1830³¹, zijn alle auteurs het er over eens dat de stedelijke economie tussen 1820 en 1830 werd gedragen door kleinhandel en ambacht³². Gewoonlijk wordt dit fenomeen verklaard door te wijzen op rigiditeit in het aanbod van arbeidskrachten en gebrek aan arbeidsmobiliteit. Pareto heeft in dit verband gewezen op de voorkeur van arbeiders voor werk in handel, verkeer en dienstverlening boven arbeid in de nijverheid, waarvoor zij zich slechts sporadisch aanbieden³³. Deze argumentatie lijkt ook op Maastricht goed van toepassing te zijn. De werkgelegenheid in de nijverheid groeide nauwelijks, terwijl dank zij de openbare-werkenpolitiek van koning Willem I sedert 1825 in de sector van de economische diensten nieuwe mogelijkheden ontstonden. In dat jaar werd de weg naar Vaals en Aken opengesteld, in 1829 volgde de verbinding met Verviers³⁴. Alleen de weg richting Roermond aan de rechterkant van de Maas bleef nog een 'schier onbegaanbare aarden baan'³⁵. Met uitzondering van Sittard waren alle omliggende steden en landstreken sedert 1824 vanuit Maastricht goed bereik-

27 *Ibidem*, 4-6 en 59.

28 *Ibidem*, 6-7; Roemen, *Maastricht*, 147; Verslag van Gedeputeerde Staten van het hertogdom Limburg aan de Provinciale Staten (= Provinciaal verslag) van het jaar 1842, par. fabrieken en trafieken.

29 E. Roebroeck, 'Ontkerkelijkheid en veranderende sociaal-economische structuur te Maastricht in de 19e eeuw', *SSEGL*, XI (1966) 17; ARA, Archief kwartiermeestergeneraal 220 (1818 en 1823) en Ch. Gemmeke, 'Maastricht. Een bijdrage tot de demografisch-historische studie in het bijzonder over de periode 1830-1920' (scriptie, Leuven, 1961) 59.

30 Bairoch, *De Jéricho*, 347.

31 Maenen, *Petrus Regout*, 2; G. J. B. Verbeet, *Limburg op de tweesprong. Welvaart en politiek dilemma 1814-1839* (Maastricht, 1978) 62.

32 F. H. L. Maassen, 'Een schets van de politieke en sociaal-economische situatie van Maastricht 1815-1839' (scriptie, Sittard, 1984) 36.

33 G. Busino, *Vilfredo Pareto e l'industria del ferro nel Valdarno* (Milaan, 1971).

34 Roemen, *Maastricht*, 84.

35 Roebroeck, 'Ontkerkelijkheid', 20.

baar. Van nog meer betekenis was de opening van de Zuid-Willemsvaart, de aanleg van een nieuwe haven en de bouw van enkele entrepots in 1826. Het scheepvaartverkeer steeg daardoor explosief. In 1827 deden slechts 517 schepen Maastricht aan; een jaar later waren het er 2.135³⁶. Maastricht werd plotseling een belangrijk redistributiecentrum, waar de doorvoerhandel tot grote bloei kwam. Doordat verlading er noodzakelijk was vanwege het verschil in diepgang op de Maas en op het kanaal werd de stad tussen 1827 en 1830 een uiterst actief centrum van de handel tussen de Rijnprovincies en het Luikerbekken enerzijds en West-Nederland anderzijds³⁷.

De hier beschreven wisselvalligheden in de economische ontwikkeling hadden gewichtige politieke consequenties. Een flink deel van de plaatselijke elite voerde sedert 1817 onder leiding van burgemeester J. F. Hennequin in de gemeenteraad oppositie tegen het beleid van de landsregering. Aantasting van de prerogatieven van grootgrondbezitters, afkeer van de taalwetgeving die het gebruik van het Nederlands voorschreef en al te grote invloed van een klein aantal protestanten en edelen op bestuur en rechtspraak waren aanvankelijk hun voornaamste drijfveren. Het verzet tegen de oprichting van een schutterij die ook voor veel ambachtslieden en handelaren een zware last vormde vanwege de talrijke oefeningen, bezorgde Hennequin en zijn medestanders een tijd lang grote populariteit.

Vooraf in de jaren twintig stonden gouvernementelen en anti-gouvernementelen lijnrecht tegenover elkaar. Persoonlijke tegenstellingen versterkten de religieuze en de culturele conflicten. Na het gedwongen ontslag van burgemeester Hennequin geraakte de anti-gouvernementele partij meer en meer onder invloed van enkele jonge juristen, leerlingen van de aan de Luikse universiteit docerende verdedigers van de volkssouvereiniteit Destrivaux en Wagemann. Een hoofdrol was weggelegd voor een zoon van de Limburgse gouverneur, de latere Belgische regeringsleider Charles de Brouckère junior. Van 1827 af beheerste hij met enkele andere advocaten de Franstalige stedelijke oppositiepers waarin onder meer werd gepleit voor ministeriële verantwoordelijkheid en openbaarmaking van de rijksfinanciën³⁸.

De houding van de hogere burgerij ten opzichte van deze liberalen was nogal ambivalent. De overwinningen van de oppositie bij de verkiezingen van 1826 en 1830 wijzen op een groeiende aanhang; de petitie voor persvrijheid en ministeriële verantwoordelijkheid kregen evenwel minimale steun. De in 1829 opgerichte Grondwettelijke Vereniging vertoonde nauwelijks activiteit. Enkele dagen na het uitbreken van de Belgische opstand werd de oorzaak van deze tweeslachtigheid duidelijk. Op 10 september 1830 verklaarde de Kamer van Koophandel namelijk dat Maastricht altijd nadeel zou hebben van een scheiding tussen Noord en Zuid. Als de stad bij het Noorden kwam was het afgelopen met het verkeer op de Zuid-Willemsvaart en als zij bij het Zuiden kwam zouden tollines de handel blokkeren. Een grens dwars door Limburg was de grootste ramp³⁹. Het toenemend belang van de doorvoerhandel had de economische basis voor oppositionele acties weggenomen. Ondanks omvangrijke desertie onder het garnizoen en de aanwezigheid in de stad van kopstukken van het latere Belgische bestuur als De Brouckère, Hennequin en generaal Daisne brak er

36 Verbeet, *Limburg*, 76-79.

37 Maenen, *Petrus Regout*, 8.

38 Verbeet, *Limburg*, 14-43.

39 *Ibidem*, 109.

geen opstand uit. Zo gebeurde wat men het meest had gevreesd: Maastricht bleef als enige gemeente in Limburg Nederlands. Een flink deel van de bestuurlijke elite en een groot aantal militairen verlieten in 1830 en 1831 de stad, acht jaar later gevolgd door vertegenwoordigers van lagere sociale strata⁴⁰.

In hoeverre deze uittocht blijkt uit het bevolkingscijfer is niet duidelijk. De auteurs die de demografische ontwikkeling van de stad probeerden te analyseren, noemen allemaal andere cijfers⁴¹. Het meest waarschijnlijk is een lichte daling van het totaal aantal in Maastricht woonachtige personen exclusief het garnizoen tussen 1830 en 1832, gevolgd door een bescheiden groei in de periode van 1832 tot 1840. Dit verloop hangt niet alleen samen met de politieke strubbelingen, het kan ook het gevolg zijn geweest van economische ontwikkelingen. Vast staat slechts dat het vertrek van een deel van de maatschappelijke elite aanleiding gaf tot leegstand van dure huizen en een daling van de waarde van onroerend goed in de hogere prijsklassen tot gevolg had⁴². Even duidelijk is dat het stedelijk economisch leven tussen november 1830 en medio 1832 weinig florissant was. De Zuid-Willemsvaart werd in oktober 1830 voor het scheepvaartverkeer gesloten. In 1831 werd het kanaal enkele kilometers ten noorden van de stad op Belgisch gebied met de Maas verbonden, zodat de overslagactiviteiten zich voortaan elders afspeelden. Allerlei hinderlijke bepalingen verlamden de handel van Maastricht op het Rijnland en Noord-Nederland «. Een belangrijke verbetering in de situatie ontstond toen ook de Belgen Maastricht als buitenland gingen beschouwen en eigen tolkantoren bouwden op een afstand van ongeveer drie kilometer van de Nederlandse tolstations. De Maastrichtenaars haastten zich magazijnen in te richten in de tolvrije zone en van daaruit de stad en de wijde omgeving te bevoorraden⁴⁴. Alras ontdekten diverse kooplieden dat er tal van mogelijkheden waren om grondstoffen en halffabrikaten via deze tolvrije zone naar de stad te brengen, daar verder te verwerken en als industrieproducten in het Noorden af te zetten.

Allerlei vormen van artisanale en rurale nijverheid werden plotseling uitgebreid en gemoderniseerd en legden de grondslag voor een ware industriële revolutie die overigens pas twintig jaar later zou uitmonden in een zichzelf in stand houdende groei⁴⁵. De weduwe Hanckar-Lefebure installeerde reeds in oktober 1832 in haar minuscule textielabriekje een stoommachine, zodat zij voortaan aan 40 arbeiders op 16 weefgetouwen arbeid kon verschaffen. In het volgende jaar vormde een zekere Starts zijn blauwververij om tot een moltondekenfabriek met 20 man personeel en installeerden J. G. Lambriex en zijn zwager Petrus Regout een aantal slijp- en polijstmachines voor de vervaardiging van spijkers. Na korte tijd hadden zij 80 man

40 J. Grauwels, 'Emigratie van Limburgers naar België', *Van der Nierssen Upwaert* (Maastricht, 1981) 291-300; N. Bosch, 'De 'deftige lui'. Elites in Maastricht tussen 1850 en 1890', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XII (1986) 80; Verbeet, *Limburg*, 217.

41 *Ibidem*, 218; Gemmeke, 'Maastricht', 51, 59 en 66; J. F. R. Philips, 'Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw', *SSEGL*, VIII (1963) 143.

42 Verbeet, *Limburg*, 219.

43 Maenen, *Petrus Regout*, 10-13.

44 *Ibidem*, 11-12.

45 Vergelijk J. M. Merriman, 'Images of the 19th Century French City', in: J. M. Merriman, ed., *French Cities in the 19th Century* (Londen, 1982) 23.

in dienst. Diverse andere bedrijfjes volgden. Zij vervaardigden onder andere spelden, strohoeden, tafellinnen, papier, behang, artikelen uit paardehaar, macaroni en landbouwgereedschappen. De industriële werkgelegenheid — tussen 1816 en 1829 gedaald van 1.275 naar ongeveer 400 arbeidsplaatsen — begon van 1834 af weer toe te nemen⁴⁶. De belangrijkste industrieel was Petrus Regout. Hij richtte in 1834 een stoomslijperij in, waar aanvankelijk ruw kristal uit Seraing werd verwerkt. Tal van conflicten rond de aanvoer van halffabrikaten dwongen hem in 1838 een eigen glasblazerij te beginnen. Twee jaar daarvoor was hij ook met de produktie van aardewerk gestart. In 1841 werkten in Regouts fabrieken 340 personen⁴⁷.

De ontwikkeling van deze bedrijven in de eerste vijftien jaar van hun bestaan was niet erg voorspoedig. In de literatuur wordt dit gewoonlijk geweten aan de staatkundige veranderingen die in 1839 werden doorgevoerd. De provincie Limburg werd in tweeën gesplitst. Het oostelijk deel kwam bij Nederland, het westelijk gedeelte bij België. Maastricht werd een grensstad, waar de prohibitieve rechten die door België en Duitsland werden geheven zwaar werden gevoeld en met moeite kon worden geconcurrereerd met de zich snel ontplooiende Belgische en Duitse industrieën⁴⁸.

Er zijn echter ook tenminste drie andere argumenten te noemen. De Nederlandse provincie Limburg had slechts ongeveer 190.000 inwoners, waarvan 12 à 13% in Maastricht woonde. Vaak wordt de groei van de industrialisatie in haar eerste fase afgeremd door een relatief hoge mate van urbanisatie. Traditioneel denkende stadsbesturen remmen de modernisering van de nijverheid af. Ook in Maastricht stak de bestuurlijke elite in deze tijd zijn afkeer van de industrie niet onder stoelen of banken⁴⁹. Voorts werd de samenhang tussen handel en industrie, die in Maastricht in de jaren twintig zo sterk was geweest, verbroken. De transitohandel verliep geheel na de opening van de spoorlijn Antwerpen-Luik-Keulen in 1843⁵⁰. Pogingen van industriëlen als Regout, Schrammen en Clermont en de vervoerder Seydlitz om door de aanleg van een spoorweg van Maastricht naar Aken toegang tot het Europese spoorwegnet te verkrijgen, leden in 1842 schipbreuk in de Tweede Kamer van de Staten-Generaal⁵¹. Inspanningen van het provinciebestuur om door de aanleg van wegen langs de rechter Maasoever naar Nijmegen en op de linker Maasoever naar Bilsen de verkeersvoorzieningen van Maastricht te verbeteren, hadden pas laat succes. Dat gold nog sterker voor de waterwegen. Het kanaal van Maastricht naar Luik kwam pas in 1850 gereed⁵². Als gevolg daarvan bleek het niet mogelijk de oude volks- en vrachtschuitdiensten tijdig te vervangen door verbindingen met stoomboten, ook al werden daarvoor heel wat pogingen in het werk gesteld. De moeilijkheden ten gevolge van de sterk wisselende waterstanden op de Maas konden nog niet worden overwonnen⁵³. Tenslotte deed zich in Maastricht nu voor het eerst de invloed van de internationale conjunctuurbeweging gevoelen. Maenen heeft vastgesteld dat het verloop van omzetten en winsten bij de vijf grootste Maastrichtse

4* Verbeet, *Limburg*, 203-204.

47 Maenen, *Petrus Regout*, 185-193, 216, 225.

48 *Ibidem*, 25-26.

49 Bairoch, *De Jéricho*, 339-343.

50 Maenen, *Petrus Regout*, 27.

51 Roebroek, 'Ontkerkelijking', 29.

52 Roemen, *Maastricht*, 83-84.

53 Provinciaal verslag (1841-1849) ad vervoer, *passim*.

bedrijven de conjunctuurgolven volgt, zoals die in de jaren veertig in België, Frankrijk en Engeland zijn opgetreden. Die beweging wijkt af van die in Nederland. Vooral onder invloed van het Luikse industriegebied was Maastricht het moderne kapitalistische tijdperk binnengetrepen 54. Het industrialisatieproces had daardoor te kampen met enkele specifieke problemen: het bleek lastig op basis van geleende technische kennis voldoende concurrentiekracht te behouden. De jonge industrieën hadden tijdens de hausse in het begin van de jaren veertig nog niet voldoende eigen middelen om zelfde nodige investeringen te verrichten. Vooral Regout had financieringsproblemen 55. Sedert 1845 was de conjunctuur ongunstig, zodat het moeilijker werd de marktpositie te handhaven.

Al deze problemen leidden overigens niet tot de ondergang van de jonge Maastrichtse industrie. Hoewel sommige bedrijven het hoofd niet boven water konden houden, wist een dozijn ondernemingen zijn positie danig te versterken. Daarvoor moesten wel grote inspanningen worden geleverd. Soms werd van buiten nieuw kapitaal aangetrokken, zoals in het geval van de spijkerfabriek die in handen kwam van Thomas Regout, een broer van Petrus, en bij Weustenraad en Taize die wasdoek, gegomde taf, verlakt linnen en lederwaren produceerden. Tot dit bedrijf trad Leon Lhoëst toe. In beide gevallen besloten de nieuwe bedrijfsleidingen het bedrijf te verplaatsen en ingrijpend te reorganiseren 56. Veelal lag het accent op maatregelen die aansloten bij de veranderende vraag. Al in 1840 probeerde G. Lebens de kwaliteit van zijn gefabriceerde spelden te verbeteren. De papierfabriek van Tielens en Schrammen, de macaroni- en vermicellifabriek van Paquier en de behangselpapierfabriek van Clareboets slaagden er daadwerkelijk in — soms stap voor stap — de kwaliteit van hun produkten te verhogen, waardoor hun aanbod beter op de bestaande vraag aansloot 57. Ook hier was het Regout die de grootste successen behaalde. Hij spande zich tot het uiterste in zijn kristal en aardewerk zodanig te verbeteren, dat zijn aanbod aansloot op de veranderde vraag 58. Zelfs een enkel zeer traditioneel bedrijf probeerde met de tijd mee te gaan. De zeepzieders Clermont en Bosch pasten zich aan door harde zeep te gaan fabriceren 59.

Ingrijpend waren de verbeteringen van het productieproces. Diepte-investeringen door plaatsing van stoommachines kwamen behalve bij enkele van de hierboven al genoemde bedrijven ook voor in de fabriek van Regouts zwager Lambriex, die sedert 1840 ijzerwerk vertinde 60. Van groot belang was de oprichting van een gasfabriek door Regout in 1847, die het mogelijk maakte in de industrie continu te werken 61. Technologische innovaties ontbraken niet. Zo werden in 1849 enkele belangrijke patenten van Maastrichtse ondernemers geregistreerd 62.

54 Maenen, *Petrus Regout*, 28-29.

55 *Ibidem*, 193-198.

56 E. J. G. van Royen, *150 Jaar Thomas Regout N. V. Geschiedenis van een Maastrichts metaalverwerkend bedrijf 1834-1984* (Maastricht, 1984) 26-28; Provinciaal verslag (1841 en 1847) ad nijverheid.

57 *Ibidem* (1841-1849) ad nijverheid, *passim*.

58 Maenen, *Petrus Regout*, *passim* en Provinciaal verslag (1847) ad nijverheid.

59 *Ibidem* (1843) ad nijverheid.

60 *Ibidem* (1841) en (1847-1849) ad nijverheid.

61 Maenen, *Petrus Regout*, 140-147.

62 Provinciaal verslag (1850) ad nijverheid.

Tegen het einde van de crisistijd kwam onverwacht ook nieuw kapitaal beschikbaar. De omslag van de conjunctuur in 1848 bood Regout de mogelijkheid zijn torenhoog opgelopen voorraden snel tegen zeer aantrekkelijke prijzen af te zetten. De winsten werden goeddeels in de eigen bedrijven geïnvesteerd, die nu begonnen te groeien als Jona's Wonderboom 63. Het personeelsbestand van zijn bedrijven nam toe van 548 op 1 juli 1849 naar 760 per 1 september 1851 en 1.041 aan het eind van het eerste kwartaal van 1853⁶⁴. Ook diverse andere bedrijven zoals de papierfabriek van Tielens en Schrammen, de spijkerfabriek en de macaroni- en vermicellifabriek bleken een zo goede marktpositie te hebben opgebouwd, dat zij zich krachtig konden ontwikkelen 65. De onverwachte voorspoed in een aantal bedrijfstakken werkte als een magneet op startende ondernemers. Zo stichtten W. Clermont en zijn zwager J. Chainaye uit Hoei in 1851 een aardewerkfabriek — de latere Céramique — die binnen een jaar ruim honderd personeelsleden telde. Ook de vroegere zeepzieder N. A. Bosch ging aardewerk maken. Hij begon met dertig man. Lhoëst en Weustenraad lieten het linnen voor wat het was en openden in 1852 een papierfabriek — de huidige KNP — met 140 man 66. Vooral vanuit het Luikse werd veel in Maastricht geïnvesteerd. De bedrijvigheid in de stad stuwde niet alleen de nijverheid op, maar vormde dank zij de grote aandacht die werd besteed aan verbetering van verkeersverbindingen sedert 1847 ook een stimulans voor het economisch leven op het platteland. In dit kader dient behalve op de bouw van een kanaal naar Luik op de aanleg van spoorwegen te worden gewezen, waarbij veel landarbeiders werden ingeschakeld. De opening van de treinverbinding met Aken in 1845 gaf zelfs aanleiding tot enige intensivering van de mijnbouw⁶⁷. De sprong voorwaarts vond derhalve in de jaren vijftig plaats. Van 1851 tot 1861 nam de werkgelegenheid in de industrie toe van ongeveer 1.350 tot ongeveer 3.400 arbeidsplaatsen 68.

SOCIALE EN RUIMTELIJKE CONSEQUENTIES

Zoals wij zagen, had de werkgelegenheid tussen 1813 en 1850 nogal wat schommelingen gekend. Het aantal arbeidsplaatsen in de nijverheid was aanvankelijk scherp gedaald en pas kort voor 1850 weer op het oorspronkelijk niveau gekomen. Door de wisselvalligheden van de doorvoerhandel en de schommelingen in de omvang van het garnizoen was het aantal personen dat in de economische dienstverlening zijn brood verdiende evenmin constant gebleven. De gebeurtenissen in 1830 en 1839 hadden invloed uitgeoefend op de kwaliteit van de maatschappelijke dienstverlening doordat veel academici en ambtenaren de stad verlieten. Sedert het midden van de jaren dertig had de moeizame opbouw van de nijverheid wijzigingen gebracht in de aard van de aangeboden arbeid. Vernieuwingen in het productieapparaat en noodzakelijke aanpassingen van de kwaliteit van de geleverde producten

63 De Jonge, 'Delft', 157.

64 Maenen, *Petrus Regout*, 30.

65 Provinciaal verslag (1850-1852) ad nijverheid.

66 Maenen, *Petrus Regout*, 29-30.

67 *Ibidem*, 39-42.

68 Berekeningen op basis van *ibidem*, 443.

aan de vraag op de markt stelden hogere eisen aan de vakbekwaamheid van de arbeidskrachten. Dit is in het bijzonder het geval geweest bij de belangrijke bedrijven in de glas-, aardewerk-, papier- en metaalnijverheid. De benodigde vakkrachten waren in Maastricht zelf niet te vinden. Regout werkte in 1835 in zijn glasfabriek bijna uitsluitend met buitenlanders⁶⁹. Ook in de aardewerkfabrieken was het aantal vreemdelingen groot⁷⁰. Zelfs bij het uitvoeren van openbare werken bleek het niet mogelijk voldoende arbeidskrachten in de stad te werven. Het burgerlijk armbestuur beklaagde zich meermalen omdat niettegenstaande de grote behoefte en de omvangrijke werkloosheid in de stad bij de bouw van wegen en kanalen veel vreemde arbeiders waren ingeschakeld⁷¹.

Klaarblijkelijk hebben we ook in Maastricht te maken met gescheiden arbeidsmarkten. De laatste jaren is aan dit verschijnsel veel aandacht besteed⁷². Veelal houdt men het erop dat in het moderne Europa de arbeidsmarkt verdeeld was in twee streng gescheiden segmenten, het ene bestaande uit vakbekwame ambachtslieden met een stabiel arbeidsmarktgedrag, het andere uit een mobiele bevolkingsgroep die onregelmatig arbeid had en waarmee fluctuaties in de omvang van de bedrijvigheid werden opgevangen⁷³. Tussen beide marktsegmenten bestonden grote barrières⁷⁴. De oorzaak van de segmentering is gezocht in de institutionalisering van de loonstructuur; de samenstelling van de instabiele groep is in verband gebracht met de trekarbeid; de terugdringing van de scheiding van de arbeidsmarkten in de negentiende eeuw is geweten aan de overgang van loonwerk op bestelling naar het aanbesteden en aannemen van arbeid in de bouwnijverheid⁷⁵. De beschrijving van het verschijnsel lijkt correct, maar de gegeven verklaringen passen niet bij de Maasrichtse situatie en behoeven modificatie.

Institutionalisering van de arbeidsmarkt, die gewoonlijk wordt aangetoond aan de hand van het verschijnsel van loonstarheid, treedt in het zuiden van Limburg op sedert 1640, dat wil zeggen vanaf het moment waarop het 'putting-out' of 'Verlag-systeem' in allerlei bedrijfstakken, waaronder de textielnijverheid, de leerlooierijen, het transport en de bouw vaste voet had gekregen⁷⁶. Kenmerkend voor dit systeem is de interactie tussen twee sociale lagen in een asymmetrische structurele relatie: een groot deel van de nijverheid en de economische dienstverlening werd beheerst

69 *Ibidem*, 185.

70 *Ibidem*, 218.

71 J. F. R. Philips, 'Geschiedenis van het burgerlijk armbestuur te Maastricht. Armeezorg en bedeling', manuscript, 16-27.

72 M. Aymard, ed., *Dutch Capitalism and World Capitalism. Capitalisme Hollandaï et Capitalisme Mondial* (Cambridge, 1982) 67-68; J. L. van Zanden, 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam 1800-1865', *TvSG*, IX (1983) 3-27; A. Knotter, 'De Amsterdamse bouwnijverheid in de 19e eeuw tot ca. 1870. Loonstarheid en trekarbeid op een dubbele arbeidsmarkt', *Ibidem*, X (1984) 123-154.

73 Vergelijk *ibidem*, 124-125.

74 Van Zanden, 'Lonen', 12.

75 *Ibidem*, 7-11; J. Lucassen, 'Beschouwingen over seizoengebonden trekarbeid naar Nederland, ca. 1600-ca.1800', *TvSG*, Vin (1982) 327-358; Knotter, 'Amsterdamse bouwnijverheid', 143.

76 Jansen, *Landbouw*, 193-199.

door entrepreneurs die als enigen toegang hadden tot de markt en de goederen lieten maken door min of meer zelfstandige werklieden ⁷⁷.

Het 'Verlagsysteem' kon niet functioneren indien de entrepreneur niet voortdurend kon beschikken over een beperkt aantal vakbekwame arbeidskrachten. Bovendien kon hij op verre markten slechts orders plaatsen indien hij bij voorbaat zeker was van de omvang van de produktiekosten. De lange krediettermijnen dwongen hem uit te zien naar middelen om schijnwinsten te vermijden. Stabiele loonkosten waren daarom voor hem van veel betekenis; dat gold ook voor de andere partij op de arbeidsmarkt.

Voor vakbekwame werknemers was het vooral in een periode van economische achteruitgang, zoals tussen 1640 en 1725, van belang zeker te zijn van enig inkomen, zodat zij niet volledig waren overgeleverd aan de risico's van de zogenaamde 'crises de l'ancien type', waarbij juist op het moment van de hoogste prijzen het aanbod van werk het laagst was ⁷⁸. Stabiele lonen boden de meest bekwamen onder hen de garantie steeds werk te hebben. Dientengevolge verhoogde loonstarheid zowel de continuïteit van het bedrijfsleven als de sociale zekerheid van de belangrijkste werknemers.

Na ongeveer een eeuw — omstreeks 1720 — bleek dat vanwege de langdurige geringe economische activiteit de tijdens goede jaren aan te trekken extra arbeidskrachten onvoldoende vakkennis bezaten en te weinig waren geïnformeerd over moderne handelstechnieken. Daarom werden steeds meer vreemdelingen, in het onderhavige geval vooral uit Duitsland of Zwitserland afkomstige militairen uit het garnizoen en joden ingeschakeld ⁷⁹. De weg naar toenemende segmentatie van de arbeidsmarkt en segregatie van sociale klassen lag daarmee open. Hij werd tot het einde toe bewandeld door de uitbouw van een agrarische grondstoffenverwerkende nijverheid tussen 1750 en 1820. Doordat het ontstaan van dit type nijverheid bevolkingsgroei, hoge geboortecijfers erugerige migratie opriep, leek eenrichtingsverkeer naar sociale ellende onontkoombaar: het grote reservoir van arbeidskrachten en de ineenstorting van deze nijverheid rond 1820 verhinderden dat in de stad nog aandacht werd besteed aan opleiding en scholing van vaklieden.

Tegelijk hield de loonstarheid de stedelijke lonen kunstmatig hoog. Het loonniveau in Maastricht was in het begin van de negentiende eeuw ruim 20% hoger dan in de omgeving. Uit de tabellen van Brugmans valt af te leiden dat de lonen in Limburg rond 1819 tot de laagste van het land behoorden. In Noord- en Midden-Limburg lag zij voor vergelijkbare beroepen op driekwart van het landelijk gemiddelde. Op het platteland van Zuid-Limburg waren zij slechts een fractie hoger 80. In Maastricht was het anders, daar beliepen zij — zo blijkt uit door Maenen gepubli-

77 C. Poni, 'Proto-Industrialisation: Urban and Rural', *Review*, IX (1985) 306.

78 F. Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution* (Parijs, 1944); J. Meuvret, 'Les crises de subsistance et la démographie de la France d'Ancien Régime', *Etudes d'histoire économique* (Parijs, 1971) 271-278; W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland* (Göttingen, 1972).

79 Jansen, 'Stad en platteland', 77-79.

80 I. J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* (s-Gravenhage, 1956) Ie stuk, 247-417 en *supplement*, uitgegeven door D. Damsma, J. M. M. de Meere en D. Noordergraaf (s-Gravenhage, 1979) 122-225.

ceerde cijfers — 93% van het landsgemiddelde 81. Het gevolg van het voortbestaan van de traditionele deling op de arbeidsmarkt was bittere armoede bij de volksklassen. Aan deze toestand kwam in de eerste helft van de negentiende eeuw geen einde.

Omstreeks 1850, toen meer werknemers nodig waren, bleken de barrières bijna onneembaar: de werklozen konden vanwege gebrek aan vakkennis niet worden ingeschakeld, terwijl aan de andere kant, zoals Regout het uitdrukte, 'hoge lonen de fabrikant hinderen de werklieden zo te onderrichten dat zij de fabrikanten voordeel kunnen aanbrengen'⁸². Slechts verbetering van het onderwijs en scholing zouden de scheiding tussen de segmenten op de arbeidsmarkt kunnen opheffen. De sociale geschiedenis van het tweede kwart van de negentiende eeuw bevestigt de veronderstellingen, neergelegd in de vorige alinea. Wij zagen al dat vakkrachten omstreeks 1840 veelal van elders kwamen. Uit de aanwezigheid van grote aantallen werklozen onder de bedeelden bleek dat krapte op de arbeidsmarkt daarvan niet de oorzaak was. Van de vijfduizend tot tienduizend bedeelden in de stad wendde zich 20% tot de onderstand verstreckende instellingen omdat zij geen werk hadden. Maar er is meer. De loonstarheid duurde tussen 1841 en 1860 voor een deel van het personeelsbestand nog voort. De lonen van meesterknechten en van jongens en meisjes tussen 14 en 18 jaar ondergingen in twintig jaar vrijwel geen verandering. De minimumbezoldigingen van volwassen mannen en vrouwen en die van jonge kinderen waren evenwel flink gestegen. Er blijkt een nauwe samenhang tussen deze partiële rigiditeit in de beloning en de vraag naar arbeidskrachten te bestaan. Het aandeel van volwassen mannen en vrouwen in het personeelsbestand van de grote bedrijven was opgelopen van 34% naar 57%, dat van jongens en meisjes was ondanks een toename van de absolute aantallen gedaald van 46% naar 28%. Het percentage jonge kinderen was weliswaar ook iets afgenomen, maar de lonen stegen vooral, omdat in 1860 veel meer kinderen naar school gingen dan twintig jaar eerder zodat er bijna geen kinderen meer op de arbeidsmarkt werden aangeboden⁸³.

De belangrijkste indicatoren voor de sociale ontwikkeling worden wel gevormd door armoede en bedeling. De armoede die in de eerste helft van de negentiende eeuw in Maastricht heerste, is in de literatuur in de meest schrilste kleuren beschreven. Ook Regout was geschokt. Hij schreef: 'Naarmate beschaving en rijkdom vooruitgaan neemt de armoede toe. Naarmate het kapitaal toeneemt, ondervinden minder bevoorrechten des te groter bezwaar het nodige te verdienen'⁸⁴. In 1818 was in de provincies die tot het Noorden werden gerekend buiten Amsterdam alleen in Maastricht een op de drie inwoners door armoede getroffen. De bedeling was er driemaal hoger dan het landsgemiddelde⁸⁵. Ook in vergelijking met de steden in de Zuidelijke Nederlanden was het aantal ondersteunden hoog. In Luik was slechts een op de vijf à zes inwoners armlastig; alleen in Namen en Bergen bedroeg het aantal armen — evenals in Maastricht — een op drie, terwijl in Brugge de helft van de bevolking door de ellende was getroffen⁸⁶.

81 Maenen, *Petrus Regout*, 416-423.

82 P. Regout, *Pauperisme en industrie* ('s-Gravenhage, 1858).

83 T. Krekelberg, 'De toestand van de arbeidende klasse in de 19e eeuw te Maastricht' (scriptie, 1942) 9-10.

84 Regout, *Pauperisme*, 5.

85 Maenen, *Petrus Regout*, 45.

86 Haesenne-Peremans, *Pauvreté*, 438-439.

Recente studies hebben geleerd dat de sociale verhoudingen van stad tot stad wezenlijk kunnen verschillen. Soms zijn ze zelfs afhankelijk van de organisatie en het financieel draagvermogen van het armbestuur ⁸⁷. Cijfers over bedeling geven vaak een gekleurd beeld. In Maastricht zijn door diverse auteurs allerlei getallen over de omvang van de armoede tussen 1800 en 1860 verzameld ⁸⁸. Ook als zij op één en hetzelfde jaar betrekking hebben, verschillen zij onderling nogal. Een nauwkeurig overzicht is op dit moment niet te geven, vooral omdat door meerdere instanties werd bedeed, waardoor dubbeltellingen zijn ontstaan. Een trend is echter uit deze cijfers wel te distilleren.

Trendbeweging van de bedeling in Maastricht 1800-1855

Perioden	Totaal aantal bedeeden in % van de stedelijke bevolking	Schatting van het gehele jaar door bedeeden in % van de totale bevolking
1800-1815	15 à 20	5
1818-1828	28 à 30	5
1830-1844	31 à 33	6
1845-1855	45 à 50	9

Het is duidelijk dat het aantal bedeeden in Maastricht sedert 1800 sterk is toegenomen, van een vijfde van het inwonertal in de Franse tijd tot bijna de helft van de bevolking in de jaren 1845-1855, en dat zelfs nadat op basis van mededelingen uit het gemeenteverslag voor dit laatste tijdvak een correctie van 15% is aangebracht voor dubbeltellingen. In de tussenliggende periode 1818-1844 liep het aantal ondersteunden langzaam op van ruim een kwart tot bijna een derde van de bevolking. Het getal gedurende het hele jaar bedeeden is steeds ongeveer 20% van het totaal aantal bedeeden. De voor de hand liggende conclusie dat de industrialisatie de sociale omstandigheden in ongunstige zin heeft beïnvloed, is echter niet in overeenstemming met de werkelijkheid.

Philips ⁸⁹ heeft immers ook cijfers verzameld omtrent de kosten die de armenzorg door het burgerlijk armbestuur in deze tijd vergden. Een eenvoudige becijfering leert dat per bedeede omstreeks 1825 slechts ongeveer f1,75 per jaar werd uitgegeven. Weliswaar liep dit bedrag daarna op, tot f2,45 in 1840 en f3,50 in 1850, maar het bleef uitzonderlijk laag. Het is ook mogelijk het aandeel van de bedeling in het minimum-inkomen te ramen. In 1833 werd immers bepaald dat wie meer dan f1,80 per week inkomsten had, niet meer voor bedeling in aanmerking kwam ⁹⁰. Vanwege de in deze tijd geldende loonstarheid mag worden aangenomen dat een jaarinkomen van f93,60 gedurende bijna geheel ons tijdvak, voldoende werd geacht om de kosten

⁸⁷ J. Foster, 'Nineteenth-Century Towns. A Class Dimension', in: *The Study of Urban History*, 281-299 en De Jonge, 'Delft', 207.

⁸⁸ Cijfers bij Philips, 'Armoede en bedeling', *passim*. Maenen, *Petrus Regout, passim*; Verbeet, *Limburg, passim*, en *Gemeenteverslag Maastricht* (1851) ad armenzorg en Verhey, 'De oorzaken', 9.

⁸⁹ Philips, 'Armenzorg en bedeling', 1416 en 32.

⁹⁰ *Ibidem*, 19.

van levensonderhoud te dekken. Dit bedrag stemt overeen met 45% à 50% van het loon van volwassen mannen in de fabrieken in 1840 en ligt nauwelijks hoger dan het minimum-loon dat door deze bedrijven aan volwassen vrouwen en jongens van 15 tot 18 jaar werd gegeven 91. Welnu, een bijstand van f1,75 per persoon per jaar betekende slechts een bijdrage van 10 % in de minimale kosten van levensonderhoud van een gezin. Omstreeks "1850 beliep de gemiddelde hulp van het burgerlijk armbestuur slechts 18% van het noodzakelijk gezinsinkomen. Zelfs diegenen die het gehele jaar door ondersteund werden, ontvingen gemiddeld niet meer dan f12,- à f14,- per persoon per jaar, een bedrag waaruit niet meer dan twee derde van het minimaal noodzakelijke gezinsinkomen kon worden gedekt. Uiteraard werd naast de ondersteuning die door het burgerlijk armbestuur werd verleend nog hulp verstrekt door kerkelijke en particuliere instellingen. Gezien hun financiële mogelijkheden kan dit hoogstens tot een bescheiden aanvulling van bovengenoemde bedragen hebben geleid. Gedurende de hele eerste helft van de eeuw voorzag meer dan 80% van de armen grotendeels in eigen levensonderhoud, zoals in een rapport uit 1824 werd becijferd⁹².

Klaarblijkelijk was de bedeling er in de eerste helft van de negentiende eeuw niet op gericht in het levensonderhoud van de armen te voorzien. Veeleer had zij de bestrijding van sociale achterstanden ten doel. Daarbij werden — zoals destijds gebruikelijk — binnen de categorie bedelden een viertal strata onderscheiden, te weten de groep personen die zich schaamde over zijn armoede, de zogenaamde eerbare huiszittende armen, de bedelaars en de vagebonden 93. De beide laatste groepen werden zo snel mogelijk voor heropvoeding naar een verbeterhuis gezonden. Aanvankelijk gingen zij naar het Depot de Mendicité te Rekem; van 1827 af werden zij ook wel naar de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid in Ommerschans en Frederiksoord gestuurd⁹⁴.

Voor de beide eerste categorieën bestond de hulp behalve uit incidentele uitdelingen van brood en brandstoffen vooral uit een aantal preventieve maatregelen ter voorkoming van armoede. Deze kunnen verdeeld worden in drie categorieën: het bevorderen van zelfhulp, verbetering van de gezondheidszorg en het bevorderen van onderwijs voor minvermogenen⁹⁵. Mogelijkheden voor zelfhulp zag men in het lidmaatschap van een zieken- en begrafenisbus, deelname aan de activiteiten van de spaarbank en in het optreden van de bank van lening. De zieken- en begrafenisbus die zowel de kosten van medische zorg als de uitkering van een bescheiden ziekengeld voor zijn rekening nam, verheugde zich in een redelijke belangstelling. In 1828 had zij een duizendtal deelnemers, die gemiddeld f2,40 per jaar aan uitkering ontvingen⁹⁶. De spaarbank was daarentegen geen succes. In 1841 waren er slechts 132 deelnemers, welk aantal langzaam toenam tot 240 in 1847. Het gemiddeld spaarsaldo per deelnemer liep in die jaren op van ruim f150,- tot bijna f180,-. In 1848 werd de bank wegens geleden verliezen opgeheven. De spaartegoeden werden evenwel volledig gerestitueerd 97.

91 Vergelijk Krekelberg, 'De toestand', 10.

92 Verhey, 'De oorzaken', 9.

93 Haesenne-Peremans, *Pauvreté*, 442-443.

94 Philips, 'Armenzorg en bedeling', 16.

95 *Ibidem*, 27.

96 *Ibidem*, 13.

97 Provinciaal verslag (1842-1850) ad armenzorg.

De bank van lening ontplooidde een grote activiteit. Precieze cijfers zijn ons slechts uit de jaren veertig bekend. Ondanks de crisis van 1845-i 847 nam het aantal transacties bij het pandjeshuis in die jaren structureel af. Het getal der beleningen daalde van ruim 40.000 in 1841-1842 tot 30.000 in de jaren 1848-1850. Het getal der openbaar verkochte panden nam zelfs met 60% af⁹⁸. De dalende activiteit van de bank van lening stond in deze jaren haaks op de toename van het getal bedeelden. Het streven door zelfhulp armoede te voorkomen, moet kort vóór 1850 voor enkele categorieën armen enig soulaas hebben geboden.

Verreweg de meeste aandacht ging uit naar de gezondheidszorg. Volgens het armbestuur was een nauwlettende zorg voor de gezondheid het beste middel om de armoede te bestrijden⁹⁹. Inderdaad bleken ouderdom en ziekte veruit de belangrijkste redenen om bij de armbesturen voor hulp aan te kloppen. Zelfs onder de minderheid die wegens gebrek aan werk of een groot kindertal om ondersteuning vroeg, waren er velen voor wie de uitzichtloze situatie het gevolg van een falende gezondheidszorg was: tot deze groep behoorden immers talloze weduwen¹⁰⁰. Bij de verbetering van de volksgezondheid in Maastricht werd gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw de nadruk gelegd op drie aspecten, te weten preventie, verbetering van de kwaliteit en vergroting van de omvang van de gezondheidszorg.

Op preventief terrein waren zowel het stadsbestuur als het armbestuur actief, De stad meldde in 1851 vol trots dat zij er in de voorbije jaren in was geslaagd het storten van huisvuil op openbare terreinen met succes tegen te gaan door alle straten en stegen te plaveien en van goten te voorzien¹⁰¹. Het armbestuur had de nadruk gelegd op de bestrijding van besmettelijke ziekten, onder andere door de inenting tegen de pokken af te dwingen door diegenen die geen pokkenbriefje konden tonen uit te sluiten van bedeling¹⁰². De geneesheer dr. J. Bosch werd hogelijk geprezen omdat hij tussen 1819 en 1835 gratis bijna 6.000 vaccinaties had verricht¹⁰³. Aan het succes van deze acties mag men evenwel twijfelen. Tussen 1830 en 1849 werd veel vaker melding gemaakt van besmettelijke ziekten in de stad dan in de daaraan voorafgaande twintig jaar. Onrustbarend waren vooral de steeds heviger wordende cholera-epidemieën, waartegen het schrobben en poetsen van straten en riolen door het gemeentepersoneel weinig vermochten¹⁰⁴.

Het burgerlijk armbestuur beijverde zich bijzonder de beginnende medicalisering van de gezondheidszorg aan de armen en minvermogenden op te dringen. Ondanks het ontstellend gebrek aan geneeskundigen in deze tijd in Limburg¹⁰⁵, werd er steeds zorg voor gedragen dat een viertal volledig bevoegde deskundigen als armendokter

98 *Ibidem* (1842-1850) ad armenzorg.

99 Philips, 'Armenzorg en bedeling', 14.

100 Haesenne-Peremans, *Pauvreté*, 87 en Philips 'Armenzorg en bedeling', 10.

101 Verslag van de gemeente Maastricht (1851) 65-67.

102 Philips, 'Armenzorg en bedeling', 13.

103 G. A. Maastricht, Archief provinciale geneeskundige commissie, 8, correspondentieregister 1831-1844, brief no. 1016 d.d. 23.04.1836, mij vriendelijk medegedeeld door drs. W. Rutten.

104 J. F. R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Assen, 1980) 63-64 en Provinciaal verslag (1849) ad gezondheidszorg.

105 Philips, *Gezondheidszorg*, 42.

optrad 106. Wie een armenbriefje had kon zich — al naar gelang de straat waarin hij woonde — steeds tot een van die geneeskundigen wenden voor gratis medisch advies. Het schijnt dat tussen 1835 en 1845 steeds meer van deze mogelijkheid gebruik werd gemaakt. Wie eenmaal een armenbriefje had, probeerde dit te behouden ter wille van het voordeel bij ziekte en ongevallen. Naar het schijnt stond het armbestuur oogluikend toe dat armenbriefjes werden bewaard ook als de persoonlijke omstandigheden verbeterden om op ruime schaal een goede gezondheidszorg te kunnen bevorderen. Hierin ligt waarschijnlijk de belangrijkste oorzaak voor het merkwaardige verschijnsel dat het aantal bededen in Maastricht bij elke daling van het economisch getij snel steeg, maar tijdens perioden van opgaande conjunctuur niet daalde ¹⁰⁷.

Bij hun streven naar verbetering van de volksgezondheid werden de autoriteiten overigens ernstig gehinderd door de abominabele toestand van de volkshuisvesting. Roemen heeft al gewezen op de merkwaardige tegenstelling tussen de toename van de bevolking en de afname van het aantal wooneenheden in Maastricht tussen 1800 en 1850 ¹⁰⁸. In 1777 waren er 2.950 huizen beschikbaar voor ongeveer 15.000 inwoners; in 1850 waren er voor 24.500 personen nog slechts 2.700 woningen over. Dientengevolge steeg het aantal bewoners per huis gestaag van vijf rond 1780 via iets minder dan zeven in 1819 naar ruim negen in 1850 ¹⁰⁹. De oorzaak van het achterblijven van de woningbouw moet worden gezocht in de omstandigheid dat Maastricht tot 1867 een vestingstad is gebleven. Binnen de stadswallen was geen verdere bebouwing meer mogelijk, erbuiten konden om militair strategische redenen geen bouwactiviteiten worden toegelaten ¹¹⁰. Dientengevolge kon zich in Maastricht niet die snelle min of meer onplanmatige groei van woonwijken aan de rand van de stad voordoen, die zo kenmerkend is voor veel andere negentiende-eeuwse industriesteden ¹¹¹. Evenmin kon de opkomende nijverheid een positieve injectie aan de bouwnijverheid geven, waardoor zij minder stuwend was dan gebruikelijk ¹¹². Integendeel, de verbetering van de verkeersverbindingen vereiste de bouw van wegen, kanalen en spoorwegen waarvoor zelfs huizen moesten worden afgebroken. In Maastricht is dit met name het geval geweest bij de bouw van het kanaal naar Luik dat aan de noordzijde van de stad moest aansluiten op de havenkom aan het einde van de Zuid-Willemsvaart en om waterstaatkundige redenen niet door de bestaande bedding van de Maas kon worden aangelegd ¹¹³. Omdat sedert het midden van de achttiende eeuw nieuwbouw bijna onmogelijk was, werd de oplossing van de heersende woningnood gezocht in het verhogen van panden met een

106 Gemeenteverslag (1851) 72.

107 Vergelijk de cijfers omtrent de bedeling als genoemd in noot 88.

108 Roemen, *Maastricht*, 123.

109 P. Suilen en P. Verhoeckx, 'Het Stokstraatgebied in Maastricht in de 19e eeuw' (scriptie, Nijmegen, 1977) 20.

110 Maenen, *Petrus Regout*, 62-63.

111 H. Carter, 'Phases of Town Growth in Wales', *The Study of Urban History*, 232-233.

112 J. J. Lee, 'Aspects of Urbanisation and Economic Development in Germany 1815-1914', *Towns in Societies*, 284-286.

113 M. Deckers-Hageman, 'Ontwikkeling van het woonhuis in het Stokstraatgebied te Maastricht gedurende de periode 1500-1973' (scriptie, Nijmegen, 1980) 16-17.

extra etage, het voor bewoning geschikt maken van zolderverdiepingen en het volbouwen van binnenterreinen ¹¹⁴. De netto-groei van het aantal wooneenheden die aldus ontstond, werd goeddeels weer teniet gedaan doordat de benedenverdiepingen van veel woningen hun woonfunctie verloren en als winkel, café en werkplaats werden gebruikt ¹¹⁵. Vooral in bepaalde buurten geraakte de bevolking steeds meer opeengepakt. Zo werd voor het later zo beruchte Stokstraatkwartier berekend, dat er in 1850 al 1,7 gezinnen per wooneenheid leefden ¹¹⁶. In het bijzonder bij de bestrijding van besmettelijke ziekten als cholera en tuberculose hadden deze leefomstandigheden een heel ongunstige uitwerking. Tegen het sociaal parasitisme — dat wil zeggen het misbruiken van de woningnood door huisjesmelkers — dat via de verslechtering van de woonomstandigheden van de opbloeiende nijverheid uitging, heeft Petrus Regout zich heftig verzet. Een groot deel van de conflicten, die hij tussen 1845 en 1870 met het gemeentebestuur uitvocht, ging over deze aangelegenheid ¹¹⁷.

Was het armbestuur ondanks velerlei activiteiten niet erg succesvol bij het bevorderen van de gezondheidszorg, het stedelijk onderwijsbeleid was tot kort voor het midden van de eeuw ronduit een mislukking. In 1815 klaagde de onderwijsinspectie al over het niveau van het onderwijs in de stad. Het lesprogramma op zes van de dertig particuliere scholen vermeldde slechts bidden, catechismus en breien! Veel onderwijzers hadden hun pedagogische taak pas ter hand genomen, nadat elke andere bezigheid of beroep was mislukt. Slechts een kwart van de daarvoor in aanmerking komende kinderen volgde onderwijs ¹¹⁸. Maatregelen waren noodzakelijk, maar de ideologische bevoegenheid van het departement van onderwijs stond een passende oplossing in de weg. De in 1827 opgerichte rijksschool 'voor kinderen van militairen en burgers' gebruikte leerboeken die duidelijk anti-katholiek waren, zodat het leerlingental er nooit boven de 250 uitkwam.

In 1821 werd door een priester een armenschool opgericht, die al vóór 1830 650 leerlingen telde, maar door gebrek aan geld niet verantwoord kon werken. Deze school werd door Dibbets in 1830 gesloten, naar het heet uit anti-paapse overwegingen. Er bestonden evenwel ook grote bezwaren tegen het feit dat op deze school Frans werd gedoceerd. Met steun van het armbestuur kwam in 1835 een stadsarmenschool tot stand, die eveneens veel leerlingen trok. In 1839 volgden bijna 1.400 kinderen onderwijs — tweemaal zoveel als in 1815. Daarvan gingen ongeveer 500 naar particuliere scholen en 650 naar de stedelijke armenschool. De rijksschool trok slechts kinderen van protestanten en militairen ¹¹⁹. De stichting van enkele katholieke scholen door kapelaan Rutten in 1837-1838 gaf een nieuwe impuls, maar pas omstreeks 1850 was de onderwijssituatie enigermate bevredigend. Het gemeenteverslag van 1851 vermeldt dat de stadsarmenschool 1.167 leerlingen telde, de scholen van Rutten 753 en 21 bijzondere scholen 866. Tezamen met de rijksschool

114 R. Miesen, O. Zwart, 'Maastricht 1748-1794' (scriptie, Eindhoven, 1981) 3-34; Maenen, *Petrus Regout*, 62-63; Suilen-Verhoeckx, 'Stokstraatgebied', 21.

115 Deckers-Hageman, 'Ontwikkeling', 17-18.

116 Suilen-Verhoeckx, 'Stokstraatgebied', 22-23.

117 Maenen, *Petrus Regout*, *passim*.

118 Roebroek, 'Ontkerkelijking', 40-43.

119 S. Tagage, 'Schets van het lager onderwijs te Maastricht', *PSHAL* (1962/1963) 271-273.

en enkele kleinere scholen die door de Vincentiusvereniging werden gedreven en waarvan geen leerlingentallen bekend zijn, volgden op deze scholen waarschijnlijk ruim 3.000 leerlingen lager onderwijs ¹²⁰, tegen nog slechts 1.700 eind 1841 ¹²¹.

Met de versterking van het basisonderwijs was zeker niet aan de gehele onderwijsbehoefte voldaan. Vooral in de jaren veertig bleek de vraag naar meer beroepsgericht onderwijs te groeien. De activiteiten op dit stuk sloten aan op de behoeften van de nijverheid. Omstreeks 1840 was er een tekenschool, die nog slechts weinig leerlingen telde, maar tot 1847 gestaag groeide. Daarna daalde het leerlingental weer. Gedurende enkele jaren verzorgde de docent van het stedelijk gymnasium, dr. Rijke, een cursus scheikunde 'toegepast op kunsten en fabrieken'. Na een veelbelovend begin moest de cursus in 1843 wegens gebrek aan belangstelling worden gestaakt. Minder hoog greep de vrijschool, waar 's avonds aan een zestigtal volwassenen onderwijs in lezen, schrijven en rekenen werd gegeven en de werkschool waar een groot aantal jonge meisjes in de avonduren nuttige handwerken leerde. Deze initiatieven voorzagen nog niet in de behoefte aan administratief en technisch kader voor het bedrijfsleven. Dat deed wel de in 1847 met rijkssteun opgerichte industrijschool, een voorloper van de latere HBS, die zowel vanwege de kwaliteit van het onderwijs als vanwege haar werfkracht groot enthousiasme bij de overheden opriep. De industrijschool was verbonden aan het stedelijk atheneum ¹²².

De preventieve maatregelen ter bestrijding van de armoede die succesvol waren, kwamen betrekkelijk laat tot stand, meestal pas kort vóór 1850. Een doorbreking van de scheiding der arbeidsmarkten werd er in deze tijd nog niet mee bereikt. Eerder was het tegendeel het geval, zoals blijkt uit een nauwkeurig onderzoek naar twee generaties arme families ingesteld door M. Theunissen ¹²³. Zij constateerde dat de barrières tot 1850 eerder waren toegenomen dan verminderd. Met name werden in die tijd door de bedeeden sociale gedragspatronen ontwikkeld, die ook in de volgende generatie problemen bleven oproepen. In de eerste generatie, bestaande uit gezinnen die in 1850 als voltooid konden worden aangemerkt, woonden alle onderzochte gezinnen in straten, waar grote concentraties armen voorkwamen. Het valt op dat ook de tweede generatie daar vrijwel zonder uitzondering bleef wonen. Ook was een aanzienlijk deel van de armen gezegend met een groot kindertal. Voor en na 1850 had 60% van de armen tenminste vijf kinderen en dat ondanks enkele veranderingen in het demografisch patroon. Slechts in één opzicht veranderde het leefpatroon wezenlijk: vóór 1850 droegen bijna alle vrouwen bij aan het gezinsinkomen, terwijl omstreeks 1875 31% van de vrouwen uit de tweede generatie geen beroep uitoefende.

De meer economische barrières werden omstreeks 1850 wel geslecht. Van de eerste generatie had 60% een laag beroep uitgeoefend — vooral dagloner en spinner — en was bijna niemand in contact gekomen met fabrieksarbeid. In de tweede generatie had nog slechts 40% een beroep dat geen enkele scholing verlangde en werkte een kwart in de fabrieken. Het toenemend onderwijs had daar — naar het schijnt — in aanzienlijke mate toe bijgedragen: het aantal analfabeten bleek in beide generaties bijna even hoog als het aantal beoefenaren van een laag beroep ¹²⁴.

120 Gemeenteverslag Maastricht (1851) 79-82.

121 Provinciaal verslag (1842) ad onderwijs.

122 *Ibidem* (1842-1850) ad onderwijs.

123 M. Theunissen, 'Armoede en armenzorg in Maastricht in de 19e eeuw' (scriptie, Leuven, 1971).

124 *Ibidem*, 85.

Uit deze bevindingen zou ik willen afleiden dat omstreeks 1850 de segmentatie op de arbeidsmarkt geleidelijk in betekenis afnam, maar dat de sociale segregatie van de volksklasse niet in dezelfde mate verdween. De maatschappelijke gelaagdheid had wel enkele wijzigingen ondergaan, maar mede door de ruimtelijke omstandigheden bleef sociale verheffing nog lang een wensdroom. Of er een verband bestaat tussen dit ongunstig leefklimaat en het tot 1890 ontbreken van enig sociaal bewustzijn bij de arbeidersklasse is minder duidelijk¹²⁵. De aard van de bedrijvigheid in het derde kwart van de eeuw en de daaruit voortvloeiende behoefte aan vakmanschap en specialistische vaardigheden kan een even belangrijke rol gespeeld hebben.

CONCLUSIE

Het economisch leven te Maastricht was in de eerste helft van de negentiende eeuw gekenmerkt door een bijzondere dynamiek. Na elke wijziging in de markt-omstandigheden volgden weldra aanpassingen. Afwisselend werd daarbij het accent gelegd op uitbouw van de economische dienstverlening en groei van de nijverheid. Dit proces verliep niet zonder spanningen. De stedelijke overheid zag tot diep in de tweede helft van de negentiende eeuw het garnizoen en de handel als hoekstenen van het economisch leven. Zij volgde het inzicht van gouverneur De Brouckère die in 1825 schreef:

Het is toch een waarheid, die geen betoog behoeft, dat deze stad vanouds een garnizoensplaats geweest is, aan de voorziening van alle welkers behoeften de inwoners voor een aanzienlijk gedeelte hun bestaan verschuldigd zijn¹²⁶.

Zoals zo vaak elders is gebeurd¹²⁷ verzetten industriëlen zich ook in Maastricht tegen deze anachronistische stedelijke autoriteit. Hun aandacht ging zowel uit naar het vergroten van de stuwkracht van de jonge nijverheid als naar het verminderen van de 'human costs' van de industrialisatie door het bevorderen van de bouw-nijverheid. Slechts in een opzicht waren beide partijen het roerend met elkaar eens: zowel voor de handel als voor de nijverheid was verbetering van de verkeersvoorzieningen noodzakelijk. Eendrachtig werd de bouw van wegen, kanalen en spoorwegen bevorderd. Men getroostte zich in de jaren veertig zelfs grote inspanningen om het verkeerssysteem een typisch urbaan karakter te verlenen door het vaststellen van vaste routes, vaste vertrektijden en vaste prijzen voor de verschillende verbindingen 128. Door deze openbare-werkenpolitiek werd de traditionele 'hypertrophie urbaine' enigmatische versterkt: de dienstensector werd verder opgeblazen, de beschikbare middelen bleven te zeer aangewend voor consumptie en openbare werken, het gebrek aan werkgelegenheid en de rigiditeit van het aanbod op de arbeidsmarkt namen toe. De lonen bleven relatief hoog, zodat de nijverheid evenals in België half-ambachtelijk van aard was 129. Een en ander had tot

125 J. C. G. M. Jansen, *Conflict en samenwerking. 75 jaar fabrieksarbeidersorganisatie in Maastricht* (Maastricht, 1970) 16-21.

126 Geciteerd door Verhey, 'De oorzaken', 8.

127 Merriman, 'Images', 34.

128 Bairoch, *De Jéricho*, 363.

129 *Ibidem*, 342 en 346-347.

gevolg dat de Maastrichtse economie in dubbel opzicht een min of meer parasitair karakter kreeg: van het platteland werden economische potenties weggezogen en binnen de stad zelf werd de segregatie tussen de verschillende sociale lagen versterkt. Stimulansen op de omgeving door zichzelf in stand houdende groei en het tot stand komen van afgeleide werkgelegenheid deden zich slechts zelden voor. Zelfs een deel van de nieuwe bedrijvigheid die rond 1850 ontstond, was niet zelf stuwend, maar afgeleid van de opbloei van andere bedrijven¹³⁰.

De tweeslachtigheid van de Maastrichtse economische ontwikkelingen had een ongunstige uitwerking op de sociale structuur. De voordelen van de dynamiek bleven beperkt tot de hogere en middelste sociale milieus. De lagere strata profiteerden er nauwelijks van. Pogingen om de scherpe scheiding op de arbeidsmarkt te doorbreken mislukten grotendeels door exogene invloeden, zoals de onderwijs-politiek van een kleine maar machtige Haagse coterie tijdens de regering van Willem I en de onmogelijkheid de duizend benodigde extra woningen te bouwen zolang Maastricht een vestingstad was.

Er zijn meerdere interpretaties mogelijk. Men zou er een bevestiging in kunnen zien van Tilly's stelling 131 dat het samengaan van industrialisatie en urbanisering op korte termijn de revolutionaire krachten in de samenleving eerder verzwakte dan versterkte. Daar kan echter tegenin worden gebracht dat revoluties vaker het gevolg zijn van ideologische bevlogenheid dan van sociaal-economische omstandigheden. Revolutionaire woelingen ontstaan uit de behoefte aan maatschappelijke veranderingen; zij zijn niet het gevolg van veranderingen in de sociale structuur.

Men kan ook stellen dat de sociale structuur minder gemakkelijk te beïnvloeden was dan de economische, zodat aanpassingen er veel meer tijd vergden. In ieder geval hebben initiatieven om de lagere milieus in staat te stellen zichzelf te helpen weinig effect gesorteerd en wordt tot omstreeks 1880 van zelfbewustzijn in deze kringen niet gehoord. Integendeel, het sociaal bewustzijn schijnt in Maastricht in het tweede en derde kwart van de negentiende eeuw te zijn afgeremd door de semi-ambachtelijke produktiewijze in de nijverheid die een grote mate van vakmanschap vereiste en de arbeidsdifferentiatie versterkte. Dit leidde niet alleen tot een in-group-mentaliteit bij de werkenden, maar ook tot het homogener worden van het sociaal gedrag bij de bedeeden. Binnen hun groep bestaande sociale controlemechanismen verhinderden het wonen buiten de typische armenstraten en het verlagen van de lasten door verkleining van het kindertal.

Een derde verklaring is mogelijk wanneer wordt gewezen op de veranderingen in waarde- en normensystemen. De door externe factoren — met name door politieke en staatkundige veranderingen — afgedwongen dynamiek in het economisch leven heeft bij een deel van de elite belangstelling gewekt voor nieuwe ideeën omtrent sociale verheffing van uit het arbeidsproces gestoten delen van de bevolking. Merkwaardigerwijze behoorden de vertegenwoordigers van deze stroming tot de conservatieve partij, een groepering die in het traditioneel liberale Maastricht niet al te veel aanhang had. Tegelijkertijd ontwikkelde de middenklasse, die voortaan mede bestond uit vakbekwame industriearbeiders, vormen van standsbewustzijn die eveneens tweeslachtig waren. De traditionele middenstand accepteerde de industriële bovenlaag niet als gelijkwaardig. Integendeel, door huisjesmelkerij probeerde de

130 Vergelijk Wrigley, 'Parasite', 296-301.

131 Geciteerd door Merriman, 'Images', 32.

oude middengroep haar sociale voorrang op de nieuwe middenklasse te accentueren. Iets soortgelijks deed zich bij de lagere standen voor. Een deel van de bedeelden bleek gevoelig voor het streven naar emancipatie van de armen van het burgerlijk armbestuur. Zij waren evenwel niet bereid zich van hun vroegere standsgenoten te vervreemden en ontwikkelden eigen vormen van classesolidariteit. Hoewel de sociale tegenstellingen langs andere lijnen gingen verlopen, verhinderden dergelijke ontwikkelingen een snelle sociale doorbraak en een ingrijpende vernieuwing van het maatschappelijk leven. Een keuze tussen de verschillende verklaringsmodellen kan hier nog niet worden gedaan, daarvoor zal nog heel wat aanvullend onderzoek nodig zijn.

Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw *

AD KNOTTER

INLEIDING

Mijn bijdrage zal gaan over de werkgelegenheid in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw. Concentratie van werkgelegenheid in een bepaalde begrensde ruimte kan als het belangrijkste economische kenmerk van een stad worden beschouwd. De agglomeratie van de bevolking is er het gevolg van. De stedelijke werkgelegenheid kan worden onderscheiden in agglomeratievormende of *stuwende*, en agglomeratievolgende of *verzorgende* werkgelegenheid. Deze begrippen zullen het uitgangspunt zijn van een onderzoek naar de Amsterdamse werkgelegenheidsstructuur, waaraan het eerste deel van mijn betoog zal zijn gewijd.

De in dit deel gekozen optiek is die van het economisch-geografisch stads-onderzoek. Het accent ligt op de factoren die tot werkgelegenheidscheppende vestiging van bedrijven hebben geleid. Door de vestiging van bedrijven ontstaat er een specifieke structurering van de werkgelegenheid, die als het ware de uitdrukking vormt van de economische structuur. In deze door mij in eerste instantie gevolgde benadering wordt de structuur van de werkgelegenheid uitsluitend gezien als het resultaat van de door de bedrijven uitgeoefende vraag naar arbeid. Het onderzoek richt zich daarom op de aard van de bedrijvigheid en op de vestigingsfactoren. De aanbodzijde van de arbeidsmarkt is voorlopig alleen van belang voor zover een bepaald type aanbod (bijvoorbeeld een specifieke geschooldheid) bedrijfsvestiging aantrekt.

De structuur van de werkgelegenheid kan echter in bepaalde opzichten niet los worden gezien van het geheel der verhoudingen op de arbeidsmarkt. In het tweede deel van mijn betoog wordt daarom ook het arbeidsaanbod in de beschouwing betrokken, of beter gezegd: de verhouding tussen vraag en aanbod, dus de arbeidsmarkt. De relevantie hiervan kan ik hopelijk duidelijk maken met een voorbeeld. In de inleiding bij de uitkomsten van de beroepstelling van 1859 wordt opgemerkt, dat 'het gelijktijdig uitoefenen van verschillende beroepen grote moeilijkheden [gaf] bij het verzamelen der opgaven'. En dan wordt het volgende voorbeeld gegeven:

Personen, die gewoon zijn diensten als oppasser of boodschaploper te verrigten, hebben dikwijls in hunne tusschenuren een ander middel van bestaan aan de hand; zij lappen schoenen of herstellen kleederen en geven zich, daar dit beroep hun het meest eervol voorkomt, op als schoenmaker of kleermaker, vanwaar men dan ook gewoon-

* Voordracht voor het congres van het NHG 'Steden in Nederland en België in het begin van de 19e eeuw' op 3 april 1986. Kritische opmerkingen op dit congres, en later door Th van Tijn, leidden tot enkele verbeteringen in het eerste deel van het betoog. Gertjan de Groot, Marco van Leeuwen en Frans Smits waren zo vriendelijk mij inzage te geven in hun niet-gepubliceerde doctoraalscripties. In het tweede deel heb ik daarvan dankbaar gebruik gemaakt.